

ІНСТЫТУТ ГІСТОРЫ І АНБЕЛАРУСІ
ГІСТАРЫЧНА — АРХЕАЛАГІЧНЫ ЗБОРНІК

№ 11

БЕЛАРУСЬ
У СІСТЭМЕ ЕЎРАПЕЙСКІХ КУЛЬТУРНЫХ
СУВЯЗЯЎ

МІНСК

1997

ЭТНАЎТВАРАЛЬНЫЯ МІГРАЦЫЙНЫЯ ПРАЦЭСЫ

ЕМЯЛЬЯНЧЫК В. (Мінск)

РОЛЯ МІГРАЦЫЙ У ФАРМІРАВАННІ АНТРАПАЛАГІЧНАГА СКЛАДУ БЕЛАРУСАЎ (ДА ГІСТОРЫІ ПРАБЛЕМЫ)

У антрапалагічнай літаратуры, прысвечанай этнагенетычным праблемам, не раз указвалася на тое, што прычынная сувязь паміж антрапалагічнымі тыпамі і культурнымі асаблівасцямі (адпаведна — этнічнай прыналежнасцю) адсутнічае. Гэты прынцып быў прыняты за метадалагічную аснову пры выкарыстанні антрапалагічнага матэрыялу ў этнагістарычных даследаваннях; пры гэтым не выключаецца магчымасць супадзення этнічных і антрапалагічных супольнасцей, абумоўленая іх доўгім існаваннем ва ўмовах геаграфічнай альбо гістарычнай ізаляцыі (Алексеев, 1973. С. 67). Звярталася таксама ўвага на істотнае адрозненне ў дынаміцы антрапалагічных прыкмет і культурных асаблівасцей: антрапалагічныя тыпы ніколі не распаўсюджваюцца без культуры і мовы, у той час як апошнія могуць перадавацца і незалежна ад антрапалагічнага тыпу. Увогуле, у этнагістарычным працэсе антрапалагічныя рысы выяўляюць большую стабільнасць у параўнанні з культурна-гістарычнымі характарыстыкамі. Так, даследаванні этнагенэзу і антрапалагічнага складу шэрагу сучасных народаў паказала, што культурная і лінгвістычная роднасць не заўсёды адпавядае роднасці па паходжанні, прычым змена моўнай прыналежнасці часцей адбываецца без змены антрапалагічнага складу насельніцтва (Алексеев, Бромлей, 1968. С. 44-45).

Археалагічныя звесткі і гістарычныя крыніцы сведчаць пра істотныя змены, якія адбываліся на тэрыторыі Беларусі ў I тысячагоддзі н.э. Пераход да новых форм грамадскага ўкладу, развіццё гарадоў, утварэнне дзяржаўнасці звычайна звязваюць з пранікненнем славян на тэрыторыю Беларусі і паступовай славянізацыяй яе карэннага насельніцтва.

Якім чынам гэтыя працэсы знайшлі адлюстраванне ў антрапалагіі? Вырашэнне праблемы ўскладняецца практычнай адсутнасцю краніялагічных матэрыялаў I тысячагоддзя н.э. на тэрыторыі рассялення усходне-славянскіх пляменаў з прычыны панавання абраду трупапалення. У гэтай сувязі з мэтай рэтраспектыўнага ўзнаўлення этнагенетычных працэсаў даследваліся ў асноўным палеантрапалагічныя матэрыялы эпохі ранняга сярэднявечча.

Г.Ф.Дзебец вывучаў краніялагічныя серыі з курганных пахаванняў X — XII стагоддзяў у

басейнах верхняга Дняпра і Заходняй Дзвіны, дзе зафіксаваны старажытнаславянскія плямёны дрыгавічоў, радзімічаў, заходніх крывічоў. Ён першы ўказаў на адсутнасць рэальнай розніцы ў тыпах гэтых плямён, для якіх характэрны выражаныя еўрапеоідныя рысы, а таксама адсутнасць прымесі "субуральскага кампаненту", які прасочваецца, напрыклад, ва ўсходніх крывічоў (Дзебец, 1948. С. 248). Адзначыўшы, што бліжэйшыя аналогіі старажытным славянам Беларусі знаходзяцца ў групах этнічна неславянскіх, Г.Ф.Дзебец выказаў меркаванне, што "ўключэнне тэрыторыі сучаснай Беларусі ў кола славянскіх культур не суправаджалася колькі-небудзь значнымі перасяленнямі і адбывалася шляхам акультурацыі" (Дзебец, 1932. С. 74). Г.Ф.Дзебец таксама звярнуў увагу на тое, што даследваная група славян Беларусі захавала рысы "протаеўрапейскага" тыпу ў большай ступені, чым астатнія славяне тэрыторыі СССР (Дзебец, 1948. С. 251).

Т.А.Трафімава у 40-я гады прысвяціла спецыяльнае даследаванне праблеме этнагенэзу славян, і ўсходніх славян у прыватнасці. Прааналізаваўшы ўвесь даступны на той час краніялагічны матэрыял з тэрыторыі рассялення ўсходнеславянскіх плямён эпохі ранняга сярэднявечча, даследчыца адзначыла неаднастайнасць усходнеславянскага насельніцтва ў цэлым, сярод якога вылучаюцца дзве групы, якія належаць да еўрапеоіднага і ўрала-лапаноіднага колаў форм. У складзе еўрапеоіднай групы яна выдзяляла два асноўныя антрапалагічныя тыпы: даўгагаловы шыракатвары і даўгагаловы вузкатвары (Трофимова, 1946. С. 96). Што датычыць краніялагічных серый полацкіх крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, то Т.А. Трафімава, таксама як і Г.Ф. Дзебец, адзначыла іх падабенства паміж сабой, пераважанне ў іх складзе шыракатварага еўрапеоіднага тыпу пры некаторай неаднароднасці краніялагічных серый дрыгавічоў і радзімічаў, у складзе якіх выяўляецца таксама вузкатвары еўрапеоідны тып (Трофимова, 1946. С. 105). Шыракатвары еўрапеоідны тып, выдзелены ў дрыгавічоў, радзімічаў, полацкіх крывічоў, а таксама ў драўлян і сярод змешанай крывіцка-вяціцкай групы, прасочваецца таксама ў некаторых груп прыільменскіх славян, у чудзі, у іжоры, на тэрыторыі Латвіі, іншых абласцей Прыбалтыкі, а таксама ў Нідэрландах і Скандынавіі. Наяўнасць

шыротнага арэалу распаўсюджання гэтага тыпу, які ахопліваў на той час тэрыторыю Сярэдняга і Верхняга Падняпроўя і Прыбалтыку, перасякаючы племянныя межы, Т.А. Трафімава тлумачыла фарміраваннем яго ў значна больш старажытных эпохі (Трофимова, 1946. С. 119). Генэзіс шыракатварага тыпу яна звязвала з краманьёнападобнымі тыпамі, вядомымі на тэрыторыі Сярэдняга і Верхняга Падняпроўя ў эпоху бронзы, у той час як вузкатвары еўрапеідны тып з'яўляецца на гэтай тэрыторыі значна пазней і фарміраванне яго звязана з іншым арэалам (Трофимова, 1946. С. 131). Г.Ф. Дзебец і Н.Н. Чэбаксараў падтрымлівалі думку, што шыракатвары даўгагаловы тып у сваёй аснове зыходзіць да краманьёнскіх форм позняга палеаліту (Дебец, Трофимова, Чебоксаров, 1951. С. 458). Такім чынам, 40-я гады было выказана меркаванне пра магчымасць захавання перажытачных краманьёідных форм у некаторых груп насельніцтва Еўропы (Трофимова, 1946. С. 126). На думку даследчыкаў, на поўначы і ўсходзе Еўропы характэрныя протаеўрапейскія асаблівасці захоўваліся яшчэ ў III тысячагоддзі да н.э. (Дебец, Трофимова, Чебоксаров, 1951. С. 464).

У выніку сваіх даследаванняў Т.А. Трафімава прышла да высновы аб у асноўным аўтахтонным паходжанні ўсходнеславянскіх аб'яднанняў (Трофимова, 1946. С. 129). Канцэпцыю значнай ролі этнічных субстратаў у фарміраванні антрапалагічнага складу сучасных народаў Еўропы, у тым ліку славян, падтрымлівалі таксама Г.Ф. Дзебец, Н.І. Чэбаксараў. На іх думку, антрапалагічныя матэрыялы не даюць пацверджання ўяўленню пра тое, што распаўсюджанне славянскіх моў суправаджалася масавымі перасяленнямі (Дебец, Трофимова, Чебоксаров, 1951. С. 458- 465). На той час падобны падыход у значнай ступені быў абумоўлены ўплывам глотагенетычнай канцэпцыі Н.Я. Мара, якая пастуліравала адсутнасць прычыннай сувязі паміж расавымі асаблівасцямі і культурай, а таксама магчымасць фарміравання лінгвістычных сістэм у расава разнародным асяроддзі.

Новы этап у вывучэнні ўсходнеславянскага насельніцтва эпохі ранняга сярэднявечча звязаны з даследаваннямі Т.І. Аляксеевай. Далучыўшы новыя краніялагічныя матэрыялы, Т.І. Аляксеева выявіла больш дакладныя адрозненні паміж усходнеславянскімі серыямі па чарапным паказчыку і скулавым дыяметры. Аналіз геаграфічнай зменлівасці славянскіх краніялагічных серый эпохі сярэднявечча дазволіў акрэсліць на тэрыторыі рассялення славян зону адноснай шыракатварасці, абмежаваную з поўначы Заходняй Дзвіной, з

захаду — Віслай, з усходу — правабярэжжам Дняпра, з поўдня — вярхоўямі левых прытокаў Дуная. Пры гэтым лакалізаваная ў цэнтры Еўропы адносна шыракатварасць праяўляецца ў паўночнай частцы арэалу ў камбінацыі з даўгагаловасцю і характэрна як для славянскага, так і для балцкага насельніцтва, у паўднёвай частцы — у камбінацыі з больш высокім чарапным паказчыкам, і сустракаецца толькі у славян (Аляксеева, 1971. С. 53). На думку даследчыцы, указаны характар спалучэння прыкмет сведчыць пра фарміраванне гэтага арэалу на сутыкненні паўночных і паўднёвых еўрапеідаў (Аляксеева, 1973. С. 79).

Агульнасць фізічнага аблічча заходніх крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў, падабенства іх да сярэднявечнага лета-літоўскага насельніцтва Т.І. Аляксеева тлумачыць праяўленнем рысаў адзінага для іх субстрату, звяртаючы пры гэтым увагу на магчымы ўдзел плямёнаў культуры шнураванай керамікі і баявых сякераў у генэзісе як славян, так і балтаў (Аляксеева, 1971. С. 54). Прызнаючы бясспрэчнае падабенства антрапалагічнага тыпу беларусаў, рускіх Смаленскай і часткова Калінінскай вобласці з літоўцамі, праблему ролі балтскага субстрату ў этнагенэзе беларусаў Т.І. Аляксеева не вырашае адназначна, прапанаваўшы тэзіс пра фарміраванне славян і балтаў на адзінай антрапалагічнай аснове. На яе думку, рассяленне славян у гэтым рэгіёне адбывалася у больш-менш аднародным асяроддзі (Аляксеева, 1973. С. 82). У цэлым Т.І. Аляксеева падтрымлівае меркаванне, што ў фізічным абліччы паўднёвых і ўсходніх славян выразна праяўляюцца асаблівасці субстрату (Аляксеева, 1973. С. 80).

У 60-я гады распачаліся комплексныя даследаванні беларускіх антрапалагаў. І.І. Салівон была сабраная значная краніялагічная калекцыя па насельніцтву XVIII-XIX стагоддзяў (каля 300 экзэмпляраў), а таксама апрацаваны матэрыялы па выкапнёвым насельніцтве X-XIV і XIV-XVI стагоддзяў, атрыманыя пад час археалагічных раскопак супрацоўнікамі Інстытута гісторыі АН Беларусі. Пры параўнанні набліжаных да сучаснасці краніялагічных серый (XVIII-XIX стст.) з апублікаванымі звесткамі пра сярэднявечнае насельніцтва была выяўлена генетычная пераемнасць карэннага насельніцтва Беларусі па асноўных расавадыягнастычных прыкметах, якія характарызуюць структурныя асаблівасці твару, пры наяўнасці агульнага працэсу эпахальнай зменлівасці, які праяўляецца ў брахікефалізацыі (павялічэнне галаўнога паказчыка за кошт скарачэння падоўжнага дыяметра і павялічэння папярочнага) і грацылізацыі (памяншэнне масіўнасці шкілету). І.І. Салівон быў праведзены

таксама параўнальны аналіз беларускіх серый XVIII-XIX стагоддзяў з храналагічна адначаснымі серыямі рускіх, украінцаў, літоўцаў і інш. У выніку было адзначана, што пры значным падабенстве ўсходнеславянскіх народаў па антрапалагічным тыпе існуе комплекс прыкмет, які збліжае беларусаў з насельніцтвам Усходняй Прыбалтыкі і адрознівае ад рускіх і украінцаў, а менавіта — наяўнасць нязначнай сплюсчанасці твару на ўзроўні арбіт у спалучэнні з умераным выступаннем сярэднешырокага носа пры высокім пераносі, т. зв. "комплекс паслабленай еўрапеіднасці" (Салівон, 1973. С. 92).

У 60-70 гады ў савецкай антрапалагічнай навуцы існавала дыскусія аб паходжанні вышэйказаных рыс у насельніцтва Еўропы. Прыхільнікі метысацыйнай канцэпцыі (Г.Ф. Дзебец, Н.Н. Чэбаксараў, М.В. Вітаў, В.П. Аляксееў і інш.) лічылі, што выяўленыя ў асобных чарапоў мезалітычнага, а таксама неалітычнага часоў з тэрыторыі Паўночна-Усходняй Еўропы і Прыбалтыкі істотная сплюсчанасць твару ў вобласці арбіт і адносна слабае выступанне насавых костак звязана з пранікненнем мангалоідных элементаў. В.В. Бунак прапаноўваў ідэю самастойнага, незалежнага ад мангалоідаў утварэння марфалагічнага комплексу ўральскай расы. Іншыя даследчыкі, у прыватнасці В.П. Якімаў, выказваліся, што паслаблена гарызантальная прафіліроўка некаторых еўрапеідных форм з'яўляецца спецыфічнай асаблівасцю старажытных протаеўрапеідаў і не мае генетычнай агульнасці з групамі мангалоіднага кола форм (Якімов, 1961. С. 27). У апошні час канцэпцыя В.П. Якімава знаходзіць пацверджанне ў новых матэрыялах з тэрыторыі Сярэдняй Еўропы і найбольш паслядоўна абараняецца І.І. Гохманам (Гохман, 1984. С. 6-26). Як адзначае Ю.Д. Беневаленская, "тэрытарыяльна шырокае распаўсюджанне гэтай асаблівасці сярод ранніх еўрапейскіх неантрапаў становіцца усё больш відавочнай" (Беневаленская, 1990. С. 231). У сваіх позніх публікацыях В.П. Аляксееў, не адмаўляючыся цалкам ад метысацыйнай канцэпцыі, прызнаваў магчымасць захавання нейтральных комплексаў як спадчыны ранніх стадыі расаўтварэння ў шэрагу ізаляваных раёнаў Еўропы з густой рачной сеткай, шырокім распаўсюджаннем балот і лясоў (Аляксееў, 1984. С. 33).

І.І. Салівон выявіла, што ўказаны комплекс краніялагічных прыкмет у эпоху сярэднявечча быў распаўсюджаны значна шырэй, аднак з усяго ўсходнеславянскага насельніцтва ён захоўваецца з часоў сярэднявечча амаль да XIX стагоддзя толькі на тэрыторыі Беларусі. З гэтай нагоды было

выказана меркаванне, што паколькі прадстаўнікі культуры шнураванай керамікі, для якіх былі характэрны выражаныя еўрапеідныя рысы, не маглі быць першаснымі носьбітамі гэтага "комплекса паслабленай еўрапеіднасці", пры змене археалагічных культур пры пераходзе ад неаліту да эпохі бронзы значнай змены насельніцтва не адбывалася. "Верагодна, недыферэнцыяваны комплекс паслаблена еўрапеідных рысаў, характэрны для верхне-палеалітычнага, мезалітычнага, неалітычнага насельніцтва Еўропы, захоўваецца на тэрыторыі Беларусі аж да першай паловы II тысячагоддзя да н.э... Нягледзячы на моцныя міграцыйныя хвалі носьбітаў шнураванай керамікі, а пазней славян, генафонд старажытнейшага насельніцтва меў значную ўдзельную вагу ў фарміраванні фізічнага тыпу больш стабільнага сельскага насельніцтва" (Салівон, 1994. С. 43, 47).

Што датычыць гарадскога насельніцтва, то пра яго антрапалагічныя асаблівасці дазволілі меркаваць краніялагічныя матэрыялы, атрыманыя пад час раскопак грунтовага могільніка XI-XII стагоддзяў у г. Наваградку. Гэтая серыя розніцца з тагачаснымі сельскімі больш буйнымі памерамі, вузейшым носам з вышэйшым пераносам і больш прафіляваным у гарызантальнай плоскасці тварам, гэта значыць больш выразным комплексам еўрапеідных рысаў (Салівон, 1994. С. 46). На думку І.І. Салівон, адрозненні гарадскога і сельскага насельніцтва маглі быць абумоўлены розным генетычным складам тых і другіх, а таксама змешваннем гарадскога насельніцтва ў працэсе ўзмацнення гандлёвых сувязей і прытоку насельніцтва ў якасці ваеннай сілы. Пры гэтым не выключана магчымасць уплыву адметных умоваў сацыяльнага асяроддзя ў сувязі з пераходам да гарадскога ладу жыцця (Тэгако, Салівон, 1982. С. 110).

Развіццё генагеаграфіі раскрывае новыя магчымасці ў вывучэнні і рэканструкцыі этнагенетычных працэсаў. На падставе вывучэння палімарфізму гематалагічных прыкмет сучаснага сельскага насельніцтва Беларусі А.І. Мікуліч выявіў шэраг істотных рысаў протаеўрапеіднага тыпу, а таксама адзначыў наяўнасць арганізаванай структуры фенатыпічнай зменлівасці насельніцтва Беларусі, якая магла ўтварыцца толькі на працягу значнай колькасці пакаленняў. Гэта можа сведчыць пацверджаннем папярэдняй высновы пра пэўную рэліктавасць і аўтахтоннае паходжанне антрапалагічнага тыпу карэннага насельніцтва Беларусі (Мікуліч, 1989. С. 71).

Праблема выяўлення антрапалагічных слядоў славянскай экспансіі на тэрыторыі Беларусі ўскладняецца верагодным, паводле Т.І.

Аляксеевай, фарміраваннем славян і балтаў на адносна аднароднай антрапалагічнай аснове. Трэба заўважыць, што некаторымі даследчыкамі гэты тэзіс аспрэчваецца (Чесніс, 1990). Адзінае, што на дадзены момант дазваляюць сцвярджаць антрапалагічныя даследванні, гэта адсутнасць масавых міграцый, якія маглі б прывесці да істотнага змянення фізічнага тыпу насельніцтва Беларусі. Увогуле ў шэрагу выпадкаў антрапалагія прызнае сваю няздольнасць у вырашэнні некаторых этнагістарычных праблем. Так, сляды готаў выразна прасочваюцца па гістарычных і археалагічных звестках, аднак ніякіх антрапалагічных матэрыялаў, якія можна было б аднесці бяспрэчна да готаў, няма (Аляксеева, 1974. С. 82). Хаця часам антрапалагічная экспансія выяўляецца даволі яскрава — перасяленні кельтаў, а затым англаў і саксаў у Брытанію, з'яўленне этрускаў у Італіі і г.д. (Дебец, Трофимова, Чебоксаров, 1951. С. 463-465). Не выключана магчымасць, што далейшыя даследванні і новыя палеантрапалагічныя знаходкі дазваляць дэталізаваць карціну распаўсюджвання антрапалагічных тыпаў на тэрыторыі Беларусі. Так, напрыклад, было выяўлена, што на тэрыторыі полацкіх крывічоў разам з масіўнымі сустракаюцца і больш грацыльныя формы (Кушнір, Чаквін, 1987). Тым не менш, прыходзіцца ў чарговы раз прызнаць, што антрапалагія і археалогія выяўляюць прасторавыя з'явы рознага ўзроўню арганізацыі, функцыянаванне якіх адбываецца паводле розных заканамернасцяў.

ЛІТАРАТУРА

1. Алексеев В.П. Исторические аспекты антропологических исследований // Этногенез белорусов. Мн., 1973.
2. Алексеев В.П. Физические особенности мезолитического и раннеолитического населения Восточной Европы в связи с проблемой древнего заселения этой территории // Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии. Л., 1984.
3. Алексеев В.П., Бромлей Ю.В. К изучению роли переселений народов в формировании новых этнических общностей // СЭ, 1968, N 2.
4. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии // СЭ, 1971, N 2.
5. Алексеева Т.И. О некоторых особенностях сложения антропологического типа славян // Этногенез белорусов. Мн., 1973.
6. Алексеева Т.И. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы // Расо-генетические процессы в этнической истории. М., 1974.
7. Беневоленская Ю.Д. Расовый и микроэволюционный аспекты краниологии древнего населения Северо-Восточной Европы // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. Рига, 1990.
8. Гохман И.И. Новые палеантропологические находки эпохи мезолита в Каргополье // Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии. Л., 1984.
9. Дебец Г.Ф. Палеантропология СССР // Труды Ин-та этнографии. М., 1948. Нов.сер., Т.4.
10. Дебец Г.Ф., Трофимова Т.А., Чебоксаров Н.Н. Проблемы заселения Европы по антропологическим данным // Происхождение чело-века и древнее расселение человечества. М., 1951.
11. Дебец Г.Ф. Чарапы Люцынскага могільніку і старажытных славян Беларусі і месца апошніх у палеантрополёгіі Усходняй Эўропы // Працы, 1932. Т. 3.
12. Кушнір А.И., Чаквін И.В. Новые материалы к антропологической характеристике населения Полоцкой земли 10-13 веков // К 125-летию Полоцка: Конф. "История и археология Полоцка и Полоцкой земли". Полоцк, 1987.
13. Микулич А.И. Геноеграфия сельского населения Белоруссии. Мн., 1989.
14. Саливон И.И. К вопросу об антропологической основе в формировании физического типа белорусов (краниологические материалы // Этногенез белорусов, Мн., 1973.
15. Салівон І.І. Фізічны тып беларусаў. Мн., 1994.
16. Тегако Л.И., Саливон И.И. Экологические аспекты в антропологических исследованиях на территории БССР. Мн., 1982.
17. Трофимова Т.А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // СЭ, 1946, N 1.
18. Чесніс Г. Фенетические взаимоотношения средневековых восточных славян по дискретным признакам черепа // Вопросы антропологии. М., 1990. Вып.84
19. Якимов В.П. Население европейской части СССР в позднем палеолите и мезолите // Вопросы антропологии. М., 1961. Вып. 7.